

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AXLOQIY TUSHUNCHALAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

M.V.Xalimova

Andijon Davlat Pedagogika Instituti DSc, prof.

Mo'minova Shoxsanam Murodjon qizi

*Andijon Davlat Pedagogika Instituti Pedagogika va
Psixologiya ta'lim yo'nalishi 2-bosqich magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining psixologik xususiyatlari muammosini ilmiy nazariy metodik, ijtimoiy-siyosiy manbaalar asosida o'rganish, amaliyotdagi mavjud holatni tahlil qilish. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ahloqiy tushunchalarning bolalardagi psixologik va ijtimoiy axloqiy xususiyatlariga o'zaro aloqadorlikni aniqlash va asoslash haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: axloqiy ong, axloqiy tasavvur va bilimlar, madaniy xulq-atvor va ijobiy munosabatlarni shakllantirish, axloqiy xis-tuyg'ular va munosabatlarni rag'batlantirish, xulq-atvor normalari va qoidalari.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF MORAL VIRTUES IN PRESCHOOL CHILDREN

Annotation : the article is a study of the problem of psychological features of the formation of moral behaviour in preschool children on the basis of scientific, theoretical, methodological, socio-political sources, analysis of the current situation in practice. It describes how to identify and justify the relationship between the concept of moral behaviour in preschool children and the psychological and social moral characteristics of children.

Key words: moral consciousness, moral imagination and knowledge, formation of cultural behaviour and positive attitudes, stimulation of moral feelings and attitudes, norms and rules of behaviour.

KIRISH

Yangi O'zbekistonda so'nggi yillarda maktabgacha yoshidagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining psixologik xususiyatlarini tadqiq etish orqali, ularni barkamol shaxs sifatida shakllantirishning zaruriy huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi. «Bolalarni maktabgacha ta'lim-tarbiya jarayonlarini ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida takomillashtirish, 2022/2023 yillarda 6 yoshli bolalarni maktabgacha tayyorlov

tizimi bilan qamrab olish darajasini 90 foizga, 2024/2025 o'quv yili yakuniga qadar 100 foizga yetkazish ishlari yangi sifat bosqichiga ko'tarish...» hamda maktabgacha yoshidagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining psixologik xususiyatlarini aniqlash asosida ularda kognitiv, hissiy va xulq-atvor komponentlarini rivojlantirish uchun yetarli sharoitlarini yaratish masalalarini imiy tadqiq uchun zarur asos bo'la oladi.

Axloq - o'zgaruvchan murakkab ijtimoiy xodisa. Axloqning mohiyati va tabiatini tushunish uchun uning tarkibiy tuzilishi, shakllanishi hamda qaror topishi qonuniyatlarini bilmoq lozim. Axloq kishi va jamiyat o'rtasidagi ob'ektiv o'zaro bog'lanishning ma'naviy ifodasi, umumiy va individual manfaatlarni muvofiqlash zaruratining namoyon bo'lishidir. Shuningdek, u shaxs bilan jamiyat o'rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etishning asosiy shakllaridan biridir. Axloqni huquq singari ijtimoiy qonun-qoidalarga ham, sub'ektiv ko'rsatmalarga ham kiritib bo'lmaydi, chunki axloq individuallikdan ijtimoiylikning qaror topishi usullaridan biridir. Shu sababli axloqni faqat axloqiy ong dangina iborat deb qarab bo'lmaydi. U axloqiy ong, axloqiy amaliyot, axloqiy munosabatlardan iborat bo'lgan, mantiqan mukammal shakliy birlikka ega. Bu elementlarni bir-biridan ajratib bo'lmaydi, ular o'zaro bog'liq, ularni nazariy jihatdangina ajratib olish mumkin, chunki ijtimoiy hayotda sof axloqiy hodisalar yo'q. Shuningdek, axloqning barcha elementlari bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lsada, nisbiy mustaqildir. Axloq sohasida, uning tarkibiy tuzilishida eng asosiy tarkib axloqiy ongidir [192; 54-b].

Axloqiy ong axloqiy talablarni, me'yorlarni, qoidalarni, adolat haqidagi tasavvurlarni shakllantiradigan qarashlar, g'oyalar, fikrlar, nazariyalardir. Insonning har qanday xatti-harakatlari ong orqali bajariladi, ammo jamiyat ularni saralab, manfaatdor bo'lganlarinigina yuzaga chiqaradi. Axloqiy ongning ijtimoiy ahamiyati ham xuddi ana shundadir. Axloqiy ong davoqelik qonunlar sifatida emas, balki insoniy xatti-harakatlarga qo'yilgan ijtimoiy tartib, talablar, me'yorlar shaklida qayd etiladi. Axloqiy ongi jtimoiy va individual onnga bo'linadi. Shu sababli axloqiy ong, bir tomondan, jamiyat yoki guruhning talablari normativlarini ifodalasa, ikkinchi tomondan, shu talablarni anglashning individual, shaxsiy shakli va ularni amalda namoyon qilishdir. Axloqiy onгда me'yorlardan tashqari odat va an'analar muhim tajriba va aql bilan chambarchas bog'lanib ketadi, hissiy tajriba bo'lmasa, aql bo'm bo'sh, aql ishtirok etmagan hissiy tajriba esa ko'rdir, deb ta'kidlagan edi - I.Kant.

V.K.Belinskiy ta'biri bilan aytganda: "Hissiyoti bo'lmagan g'oyalar sovuq, ular nur sochadi-yu, ammo isitmaydi, joziba va haroratdan mahrumdir". Aql hissiyotlarga ma'lum ijtimoiy yo'nalish beradi, emotsional hissiyotlar esa onгда o'zining aqliy asosini topadi. Hissiyotlar ma'lum ma'noda, kishidagi asoslarni kuchaytiradi, chunki tahlil va baholash bilan bog'liq bo'lgan axloqiy jarayonga aqlning ta'sir etishi uchun ko'p vaqt talab qilinadi, axloqiy hissiyot va tuyg'ular esa juda tez ta'sirlanadi. Kishi

o'z hayotini xavf ostiga qo'yib, boshqalarga yordam berayotganida, suvga cho'kayotgan odamni qutqarayotganida, yonayotgan uydan bolani olib chiqish paytida ijtimoiy muammolar haqida o'ylamaydi, mulohaza qilib o'tirmaydi, biroq-bir manfaatni ko'zlamaydi. Bunday sharoitda odam tezlik bilan hissiyot va tuyg'ular ta'sirida harakat qiladi. Uning ruhiyatida to'plangan tajriba faol tarzda aktivlashadi, kishini faoliyatga undaydigan kuch sifatida namoyon bo'ladi. Inson hayotida tuyg'u va hissiyotlarning ahamiyati katta. Biz boshimizdan kechirgan, his qilgan barcha narsa qalbimizda iz qoldiradi, xotiramizdan sira chiqmaydi. Ma'lum bir ruhiy ko'tarinkilik, his-tuyg'ularsiz faoliyat, ijod, qahramonona ishlarning bo'lishi mumkin emas. Gegel aytganidek, olamda biron-bir ulug'vorlik ehtirossiz voqe bo'lgan emas. Insoniy his-tuyg'ularsiz haqiqatni ochish ham mumkin emas. Demak, tuyg'ularsiz haqiqiy axloqiy ulug'vorlik ham yo'q va bo'lmaydi ham. Ammo his-tuyg'ular ma'lum darajada xatti-harakatning ahamiyatini belgilagani bilan, hamisha ham xulqning doimiy sababchisi bo'la olmaydi. Garchi kishi ijtimoiy hayotdagi qator hodisalarning bevosita ta'siridan to'g'ri xatti-harakat qilishga, masalan, ijtimoiy manfaatlarni shaxsiy manfaatlardan yuqori qo'yishga tayyor turishga olib kelishi mumkin, albatta, lekin u butun sharoitni tahlil qilib ko'rmagan bo'lsa, unda qat'iy maslak, ishonch, e'tiqod bo'lmasa, uning bu xatti-harakati tasodifiy jo'shqinlik demasdan bo'lmaydi. Shu sababli axloqiy ongning markaziy elementi kishida ma'lum hayot sharoitlari va tarbiya ta'sirida qaror topgan qat'iy bilimlar va axloqiy tartib-qoidalarga nisbatan barqaror emotsional munosabatdan iborat bo'lgan ishonchdir. Ishonch xulq me'yorini sub'ektiv qabul qilish bo'lib, kishi namuna oladigan axloq tamoyillarining to'g'riligi va adolatli ekanligiga amin bo'lishligidir. Ammo axloqiy ishonchning o'ziga xos tomonlari shu bilan cheklanmaydi, chunki bu tomon faqatgina axloqiy zaruratni aqlan tushunishginadir [192; 54-b].

Barcha o'tkazilgan tadqiqotlarda axloq tuzilmalarini kognitiv, hissiy va xulq-atvor komponentlari axloqiy tushunchalarni o'z tarkibiy qismiga olishi uchun uch omillarning tuzilmadagi o'rni va mavqeini ham belgilash orqali bu tadqiqot yuzasidan turli xil qarashlar mavjudligidan kelib chiqib, axloqiy tushunchalar bolaning axloqiy sohasini tarkibiy birligi sifatida axloqiy fazilatlar, his-tuyg'ular xulq-atvorlar bilan bir qatorda, maktabgacha yoshdagi bolalikda ham xuddi shunday qonuniyatlar va butun axloqiy soha bilan bir xil mexanizmlar orqali rivojlanishini ko'rsatib beradi.

Bixeviorizm nuqtai-nazaridan qaralganda asosiy xulq-atvorni shaxsda axloqiy me'yorlarning shakllanishini mustahkamlash bilan bog'lab, ildiz sabablarini ana shunday talqin qilishgan. B.Skinner rag'batlantirish yoki jazolash orqali xulq-atvorning ma'lum bir stereotipini, xususan, axloqiy va axloqiy tushunchalarni shakllanishi mumkinligiga ishonch hosil qiladi [159;54-b].

Axloqiy xulq-atvorni shakllantirishning ikkinchi mexanizmini – ijtimoiy modellardan o'rganishni ham ko'rsatadilar. A.Banduraning fikricha kattalarning xatti-

harakatlari bola taqlid qilishi uchun namuna bo'lib xizmat qiladi. N.Kryuger otionalarning ijobiy ta'siri bilan 5 yoshga to'lgan bolada axloqiy me'yorlarning ijtimoiy ahamiyati haqida tushunchalar paydo bo'lishini ta'kidlaydilar [184;55-b]. Bu keltirilgan nuqtai nazardan xulosa qilish mumkinki: "Xulq-atvor modellari, ma'lum tashqi ta'sirlarga bo'lgan tushuncha, o'zgaralar bilan munosabatda bo'lish usullari, asosan bolalik davrida sodir bo'lgan modellarni o'z ichiga oladi" [171, 43-b.] Umuman olganda, ijtimoiy ta'lim nazariyasi tarafdorlari uchun axloqiy rivojlanish jamiyatning axloqiy talablariga xulq-atvor va hissiy muvofiqlikning o'sishidir, deb qarash haqiqatga mos keladi. Individual rivojlanishning har bir daqiqasida axloqiy tanlovning asosiy motivatsiyasi biologik ehtiyojlarda yoki mukofotga bo'lgan intilishda (jazodan qochish) tarkib topadi.

Kognitivistik yo'nalishda J.Piaje tomonidan o'tkazilgan tadqiqotining markaziy qismida bolaning intellektini rivojlantirish hamda axloqiy ong mazmunini o'zlashtirish darajasini namoyon qiluvchi axloqiy normalar negizini tadqiq etgan. Uning fikricha axloqiy ongning shakllanishi bola intellektual rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. U olib borgan klinik suhbat usulida bolalar axloqiy muammolarni hal qilish va shu bilan birga bolalarning axloqiy normalarining tuzilishi haqidagi umumiy g'oyalari asosida intellekt malakasiga ega bo'ladi. Uning fikricha, axloqiy ongning taraqqiyoti bosqichma-bosqich shakllanishini ta'kidlaydi. Ya'ni, axloqiy realizm yoki heteronom (tashqi kirib kelgan) axloq normalari (majburlash odobiga rioya qilish) va avtonom axloq bosqichi (hamkorlik, hamkorlik etikasi) orqali amalga oshirilishini ta'kidlaydi [136;256-b].

J.Piajening fikridan xulosa qilsak, axloqiy tushuncha rivojlanishi bilan operativ (tezkor) fikrlashning o'рни oshadi, bu esa bolani motivlarini anglashga va axloqiy tushunchani muhim deb hisoblashimizga turtki bo'ladi.

L.Kolberg J.Piajening kognitiv-genetik nazariyasini davom ettirib, insonning axloqiy rivojlanishiga oid umumiy tadqiqot natijalarini o'rganib, bu davrda inson axloqiy tushunchasi rivojlanishining uchta darajasidan 6 bosqichini ajratgan, bular quyidagilar:

I-darajasi an'anaviylikdan oldingi:

- 1) jazo va itoatkorlik yo'nalishi (qanday qilib jazodan qochishim mumkin?),
- 2) sodda Gedonikorentatsiya (Bu men uchun nima foydali?).

II-darajasi an'anaviy:

- 1) ichki doiraga kichik guruhga (ijtimoiy me'yorlar, "yaxshi bola" modeli) rioya qilishga yo'naltirish,
- 2) ijtimoiy adolatning belgilangan tartibini va qat'iy qoidalarni saqlashni o'rnatish (axloq qoidalari va qonunlarga mos keladi).

III-darajasi an'anaviylikdan keyingi:

- 1) utilitarizm va axloq g'oyasi (ijtimoiy shartnoma) mahsuli sifatida,

2) umumjahon axloqiy tamoyillar (o'z axloqiy tamoyillari va vijdon tartibga soluvchi sifatida).

L.Kolbergva J.Piajelar axloqning ijtimoiy belgilanishi haqida, ularning tushunchalaridagi farqlardan biri shundaki, birinchisi axloqiy kamolotga erishish yoshini 12 yosh deb hisoblaydi (mustaqil xulosalar paydo bo'lishi), ikkinchisi bu kamolotga faqat kattalar erishishi mumkin deb hisoblaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Андреева И.Н. Остановлении понятия «эмоциональный интеллект» Вопросы психологии, №5, 2008, С. 83-84.
2. Axloq-odobga oid hadis namunalari // tarj. va arabchamatn nina shrgatayyorlovchilar Hikmatullaev X., Mansurov A. – 1990. B. 170.
3. Бразговка, Л.П. Формирование нравственной установки у младших подростков в социальном воспитании [Текст]: дис. ... канд. пед. наук / Л.П. Бразговка. – М., 2009. – 176 с.
4. Братусь, Б.С. - Нравственное сознание личности [Текст] / Б.С. Братусь. – М.: Знание, 1985 г. – 164 с.
5. Брушлинский, А.В., Темнова, Л.В. Интеллектуальный потенциал личности и решение нравственных задач [Текст] / А.В. Брушлинский // Психология личности в условиях социальных изменений. – М.: «Институт психологии РАН», 1993. – С. 45-56.